

Ю. Б. Бабій,

канд. філол. наук, доц.,

*Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
доцент кафедри загальної та прикладної лінгвістики*

ДЕРИВАЦІЙНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ ІЗ ПОСЕСИВНИМИ ФОРМАНТАМИ

В статті проаналізовано структурно-словотвірні особливості українських прізвищ із посесивними суфіксами, що репрезентують середньонаддніпрянський ономастикон. Визначено сполучувальні можливості формантів у межах антропонімних одиниць досліджуваного регіону, виявлено їхню продуктивність.

Ключові слова: антропонім, ономастикон, посесивний формант, словотвірний тип, словотвірна специфіка.

Серед різноманітного мовного матеріалу вагоме місце займає онімія, що є частиною лексичного складу будь-якої мови. У широкій типологічній парадигмі онімних класів особливу увагу науковців привертають насамперед антропонімні назви, вивчення яких охоплює більшу частину ономастичних досліджень. Прізвищеві феномени, що стають об'єктом наукових зацікавлень з другої половини ХІХ ст., є невичерпним джерелом історико-культурної спадщини народу, уособлюючи не лише мовні, а й лінгвогеографічні, етнографічні, історичні та інші категорії.

Актуальність теми. Систему власних особових назв української мови детально окреслено в межах антропоніміки. З-поміж основних лінгвістичних проблем цього напряму досліджуються процеси антропонімізації у слов'янських мовах (І. М. Железняк, Ю. О. Карпенко, В. П. Шульгач), морфемна будова, етимологічний субстрат та лінгвогеографічні особливості сучасних прізвищ (В. О. Горпинич, С. М. Медвідь-Пахомова, П. П. Чучка). Значна увага приділяється вивченню історичної та сучасної антропонімії, зокрема її словотвірної специфіки (Л. Л. Гумецька, А. М. Залеський, О. Д. Неділько), аспектам семантичної класифікації прізвищ (І. Д. Сухомлин, М. Л. Худаш, П. П. Чучка), історичним передумовам виникнення антропонімів (А. П. Непокупний, Р. І. Остащ, А. М. Поповський).

Завдяки системному підходу українська антропоніміка охоплює різноманітні аспекти вивчення онімних одиниць: історико-генетичний, лексикографічний, етимологічний, дериваційно-морфологічний тощо.

Фундаментальні узагальнення щодо становлення прізвищ як окремого класу слів (див. праці В. О. Горпинича, О. В. Суперанської, П. П. Чучки та ін.) репрезентують найактуальніший у сучасній антропоніміці спосіб виникнення українських прізвищ, за яким останні постали з імен (переважно церковно-християнських православного календаря), прізвиस्क (сімейно-родових, генетично пов'язаних зі слов'янськими автохтонними іменами – відкомполітичними й відапеліативними, та індивідуальних) та апеліативних позначень особи. Становлення цих лексем у ролі прізвищ, тобто перехід від першого носія до наступного з подальшим їх офіційним закріпленням як незмінних стабільних знаків, відбулося на основі специфічних словотвірних процесів у межах цього класу онімної лексики. На думку П. П. Чучки, нові прізвища в Україні майже не утворюються: право утворювати і вживати нові прізвищеві назви на українських землях було офіційно скасоване понад 200 років тому. Тому сьогодні використовуємо лише продукти того давнього словотворчого процесу у вигляді кількохсот тисяч готових офіційних іменувань для родин та їх членів. З огляду на динамічність соціальних процесів, що безпосередньо відбиваються на становленні прізвищ регіону, слід зауважити, що сучасна прізвищева система все одно розширюється, тому позиції вчених збігаються щодо необхідності екстралінгвального дослідження словотвірної специфіки прізвищ як їх концептуальної характеристики.

У сучасній ономастичній літературі спостерігаємо різні підходи до з'ясування словотвірних особливостей прізвищ. Одні вчені аналізують усю словотвірну систему антропонімів української та інших слов'янських мов (С. І. Зінін, С. Ілчев, Ю. К. Редько), інші акцентують увагу на локальних словотвірних процесах, тому об'єктом їх наукових зацікавлень є прізвища окремих регіонів (Б. Б. Близнюк, Л. О. Кравченко, П. П. Чучка, та ін.), також привертає увагу вчених й узагальнено – характерні вирази прізвищевих значень – прізвищеві суфікси (І. М. Железняк, Ю. О. Карпенко, Л. Т. Масенко). Також ономастичні дослідження словотвірної характеристики прізвищ здійснюються з позицій синхронії (праці Л. Л. Гумецької, О. Д. Неділько та ін.) та діахронії (дослідження Б. Б. Близнюк, Г. Є. Бучко,

Т. Д. Космакової, В. Д. Познанської та ін.), що дає підстави наголосити на продуктивності чи непродуктивності окремих словотвірних типів у певний історичний період. Звісно, кожний підхід по-своєму є необхідним для розкриття словотвірних особливостей загальноукраїнської прізвищевої системи. У зв'язку з вищезазначеним, увиразнюється актуальність дослідження словотвірної специфіки прізвищ Середньої Наддніпряни як їх концептуальної характеристики.

Упродовж останніх десятиліть поживається науковий інтерес до специфіки словотвірного аналізу, яка відмежовує його від інших аналітичних методик, зокрема від поморфемних та етимологічних реконструкцій ономастичних утворень. М. О. Демчук наголошує на необхідності розмежування етимологічного та словотвірного способів аналізу онімних одиниць: найменшою величиною дослідження історії словотворчої будови мови повинен бути словотвірний тип, який реалізується в тих чи інших конкретних однотипних словах, для етимології такою величиною є історія кожного конкретного слова [1, с. 43]. П. П. Чучка зауважує, що завданням морфемного аналізу є виявлення мінімально значущих елементів слова й визначення їх морфемної належності [6, с. 13], що принципово відрізняється від суто словотвірної методики. Завданням же словотвірного аналізу є характеристика аналізованих прізвищ того хронологічного зрізу відповідної мови, на якому ці знаки перетворювалися з живих мотивованих однопоколінних прізвиць (прізвищевих назв) на спадкові родинні назви, тобто на прізвища. Важливу роль у цьому процесі відіграли давні суфіксальні елементи, продуктивність яких стає предметом вивчення у нашому дослідженні.

Для вираження основної прізвищевої функції (вказівки, що названий денотат є нащадком особи, згаданої у твірній основі) здавна використовувалися патронімні та посесивні форманти (ще за визначенням П. П. Чучки – родичівські, власне прізвищеві суфікси [6, с. 27]), до яких уналежнюють **-ів, -ов, -ев, -ин, -а, -ко, -ка, -ек, -енко, -ина, -ець** та багато інших. Практично кожний із таких суфіксів приєднувався до батькового або матиного іменування (особового імені чи прізвиська) з метою називання дочки або сина, наприклад, *Горпи'шин (1) < Горпина + ин син, Кова'лів (1) < Коваль + ів син*. У процесі творення прізвищевих назв морфологічним способом зафіксовано близько 30 таких формантів, що спочатку виражали належність індивідуальну (**-ів, -ов, -ин, -ей**) або колективну (**-овськ, -инськ, -ят, -их**), атрибутивність (**-ан, -ун, -ач, -н**) або демінутивність (**-ук, -чук, -ак, -ик, -ко, -ек, -енко, -еня, -ина, -ець, -ця, -аш**) [5, с. 53]. На різних етапах становлення прізвищевої системи української мови зазначені форманти виявляли неоднорідну продуктивність – одні були словотворчо активними (**-ов, -ев, -енк-о, -ук, -ин** тощо), інші характеризувалися спадним рівнем продуктивності (як, наприклад, **-н, -р, -в** та ін.). Проте, всі ці засоби виконували відповідну словотворчу роль у процесі творення прізвищ, тому ретельний аналіз деяких формантів (зокрема посесивних) у складі сучасних прізвищ вважаємо актуальним.

До посесивних формантів історично належать суфікси **-ов /-ев, -ів, -ин /-ін**, первісною функцією яких була вказівка на те, що денотат (син, дочка, онук, онука та ін.) має відношення до особи, названої передсуфіксальною частиною деривата (*Івано'в (41) < Іван+ов син*). У цьому функціональному аспекті посесивні суфікси наближуються до формантів **-ович/-евич, -ич**, хоча з часом змінюють свою семантичну функцію на патронімічну – виражають належність.

Типи із суфіксом -ин/-ін (329 утворень). Патронімно-посесивний формант **-ин/-ін** своїм походженням сягає індоєвропейської доби. Він утворився шляхом наростання **-по** на **й**-основи, первісно слугуючи в українській мові засобом творення присвійних прикметників (бабин, сестрин). Уже пам'ятки давньоруського періоду фіксують, що

суфікс **-ин** використовувався для творення присвійних прикметників. До сфери словотвору власних назв суфікс **-ин** перейшов завдяки процесу субстантивзації, а згодом і антропонізації присвійних прикметників, співвідносних з назвами осіб, тварин та персоніфікованих предметів і явищ, утворених від основ на ***-а- (*-ја)** та на ***-і**, а також рідко на ***-о, (-јо-)**. М.Л. Худаш зауважує, що іменування з патронімами на **-инь** починають вживатися в документах після возз'єднання України з Росією, тому що вони були найхарактернішими засобами ідентифікації особи в юридичній практиці Росії.

Українська антропонімна традиція на письмі здебільшого зберігає російську вимову форманта **-ин**: в суфіксі пишеться буква і – **-ін**, а не и – **-ин** [5, с. 89], що зумовлено й українськими правописними нормами: російська літера **И** передається українською **И** переважно тільки після **ДЖ, Ж, Ч, Ш, Щ, Ц** (*Гу'щин, Доро'жсин*) [6, с. 111]. Випадки типу *Ко'зин (1) – Ко'зін (1)* пояснюємо діалектними відмінностями у правописі та вимові. Прізвищева система сучасної Середньої Наддніпрянщини засвідчує перевагу утворень на **-ін** (їх зафіксовано 257, тоді як утворень з формантом **-ин** 72), що підтверджує довготривалий вплив Російської імперії (у складі якої знаходилася частина Середньої Наддніпрянщини, зокрема Лубенщина, Полтавщина, Черкащина) на становлення прізвищевої системи.

У досліджуваній прізвищесистемі виявлено, що суфікс **-ин/-ін** приєднувався до:

а) християнських чоловічих та жіночих імен різної структури (усічених і повних форм) та походження (82): *Афо'ніна (1); Ваню'хін (1); Юрчи'шин (1)*. З огляду на фактичний матеріал можна стверджувати, що суфікс **-ин** розширював новоутворені суфіксальні імена, увиразнюючи свої валентні можливості (*Акулі'нушкін (2); Васю'нин (8); Гаврю'шин (1)*).

Як зазначає П.П. Чучка, у зв'язку з домінуючою можливістю форманта **-ин** в українській мові сполучатися з особовими назвами на ***-а- (*-ја)**, він додавався переважно до іменування матері, таким чином утворюючи матроніми (*Катря – Ка'трин*). Але за наявності в українській антропонімії особових чоловічих імен на **-а, -о** (*Павло, Петро*) можливим стає процес творення патронімів за допомогою форманта **-ин** (*Па'влин (2), Пе'трин (1)*). Окрім того, на основі проаналізованого фактичного матеріалу можна стверджувати, що суфікс **-ин** міг додаватися не лише до основ іменників I відміни, а й до іменників II відміни (*Кузин (4) < Кузь чи Кузьо*), що спричиняє значну кількість патронімних утворень;

б) відкомполітичних слов'янських автохтонних імен (7): *Го'рін (4) < Гориславь; Каза'рин (20) < Казимирь; Калі'нін (21) < Калина; Ру'син (9) < Русмирь;*

в) різноманітних апелятивних твірних основ (226): *Бе'лкін (3); Блохі'н (1); Воро'нін (5); Субо'тін (1); У'ткін (22)*.

Досліджувана прізвищесистема також зафіксувала утворення із суфіксом **-ишин** фонетичним різновидом форманту **-ин**. Твірними основами таких утворень виступали андроніми з характерним суфіксом **-их-а**, властивим всім східним слов'янам. Формант **-их-а** вказував на заміжню жінку відносно її чоловіка і не був активним у межах прізвищевої системи України (за винятком західноукраїнських земель) через непопулярність ідентифікації особи за іменем матері. Прізвища на **-ишин**, на відміну від утворень на **-ин**, якнайточніше зберігають особливості відмінювання іменників та прикметників, за зразком яких вони утворилися (*Антонишин – Антони'шина – Антони'шиної*).

На території сучасної Середньої Наддніпрянщини зафіксовано 14 прізвищ із суфіксом **-ишин**, співвідносних з андронімами, наприклад: *Івани'шин (1); Кости'шин (3); Лищи'шин (2); Перви'шин (1); Юрчи'шин (1)* тощо.

Типи із суфіксом -ов/-ев, -ів (467 прізвищ). Посесивні утворення на **-ов/-ев, -ів** властиві всім слов'янським мовам, у складі яких вони зазнавали певних звукових змін відповідно до національних фонетичних законів (пор.: український **-ів**, російський **-ов**, білоруський **-ау**, польський **-оw**) [1, с. 142]. Як зазначає В. А. Ніконов, ці форманти існували за декілька століть до появи прізвищ, слугуючи засобом присвійності, і з цією функцією вони увійшли до категорії імен по батькові, а згодом до прізвищ [6, с. 184]. На думку С. Є. Панцьо, слов'янські прізвища на **-ов/-ев,-ів** виникли зі словосполучень, до складу яких належали присвійні прикметники. Основи цих прикметників мотивовані особовими іменами (*Семен Івановъ сынъ*), унаслідок чого відбулася антропонімізація форманта **-ов**, через що він і з'явився у структурі імен по батькові та прізвищ. Це спричинило явище субстантивації присвійних прикметників як специфічного словотвірного типу прізвищ. П. П. Чучка зазначає, що давній суфікс **-овъ** за походженням присвійноприкметниковий, первісним завданням якого була посесивна функція [6, с. 34].

За твердженням Л. Л. Гумецької, перші фіксації утворень із формантом **-ов** сягають XIV – XV ст., про що свідчать пам'ятки актові мови. А. М. Залеський фіксує прізвищеві утворення із зазначеними формантами в писемних пам'ятках XV-XVIII ст. [1, с. 140]. С. М. Пахомова зазначає, що такі іменування вживалися при ідентифікації нижчих та середніх верств українського населення, підтвердженням чого є записи в актових книгах типу: Юрко пана Горностаєвъ [3, с. 178]. На українському мовному ґрунті структури із суфіксом **-ов/-ев** домінують над прізвищами, оформленими формантом **-ів** (459 утворень з формантом **-ов/-ев**, 5 утворень з суфіксом **-ів**).

Незважаючи на русифікацію зазначених формантів, прізвищевий тип на **-ів** характерна для українського прізвищевого простору, зокрема західного регіону [5, с. 47], що зумовлено специфікою фольклорно-діалектного мовлення, в якому переважає синтаксична структура присвійного прикметника із семою належності, тобто присвійні прикметники виконують семантичну функцію предиката, наприклад: *Semkiw Iwan* – Іван належить Семкові – Семко має Івана [5, с. 47]. Окрім того, формант **-ів** у тому ж західному регіоні залежно від діалектної рефлексії реалізується у фонетичних варіантах **-ув /-юв** (*Павлув*), що зумовлено угорськими та польськими діалектними впливами [6, с. 34]. Прізвища на **-ов /-ев** поширені в Запорізькій (4,4%), Миколаївській (4,36%), Луганській (4,3%) та Дніпропетровській (3,8%) областях.

На території сучасної Середньої Наддніпряни зафіксовано 459 прізвищ із суфіксом **-ов/-ев**. Фактичний матеріал засвідчив здатність форманта **-ов/-ев** сполучатися з:

а) повними та усіченими формами власних імен різного походження (83): *Аба'сов* (1); *Заха'ров* (10); *Стефа'нов* (1); *Фе'доров* (40); *Фра'нцев* (2);

б) усіченими або повними основами імен-комполітів (8): *Володи'миров* (1) < Володимир; *Казими'ров* (2) < Казими'рь; *Ско'риков* (1) < Скоромиръ;

в) відапелятивними назвами, серед яких: - особові апелятиви (126): *Богачо'ва* (1); *Гончаро'в* (7); *Ду'рнев* (2); - неособові апелятиви (242): *Балаба'нов* (2); *Бая'нов* (1); *Ма'монтова* (2).

Серед досліджуваних прізвищ лише 5 оформлені формантом **-ів**: *Ко'стів* (2) < Кость + -ів; *Ле'ськів* (5) < Лесь -к + -ів; *Па'влів* (1) < Павло + -ів; *Се'мків* (1) < Сем-к-о + -ів; *Ста'хів* (2) < Стах + -ів. У зв'язку з тим, що тривалий час українські метрики виписувались російською мовою, а українські особові назви пристосовували до російської вимови, то всі українські прізвища незважаючи на те, як вони вимовлялися

носіями, набували єдиної офіційної русифікованої форми (*Я'ковлів – Я'ковлев*), уподібнюючись до типових російських прізвищ .

Отже, серед прізвищ із посесивними формантами поширеністю відзначаються типи із суфіксом **-ин/-ін** (4%), **-ов/-ев, -ів** (5,7%): *Ваню'хін* (1), *Горни'шин* (1), *Ду'рнєв* (2), що зумовлено високим ступенем антропонімізації цих формантів у центральних та східних областях України у зв'язку з довготривалим впливом Російської імперії на становлення прізвищевих систем зазначених територій. Прізвища на **-ов/-ев** становлять значну групу прізвищевих утворень у регіоні, що обумовлюється їх первісною функцією – вказівка на те, що денотат (син, дочка, онук, онука та ін.) має відношення до особи, названої передсуфіксальною частиною деривата (*Івано'в* (41) < *Іван+ов син*). У цьому функціональному аспекті посесивні суфікси наближуються до формантів **-ович/-евич**, хоча з часом змінюють свою семантичну функцію на патронімічну – виражають належність. Прізвища на **-ів** не виявили значної активності у зв'язку з непопулярністю форманта **-ів** на більшій частині території України, який з'явився на території Середньої Наддніпрянщини, як і всієї Лівобережної України, внаслідок міграційних рухів із західного регіону.

Література

1. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. / М. О. Демчук. - К.: Наук. думка, 1988. – 119 с.
2. Карпенко Ю. О. Реєстри Війська Запорозького і проблема постання українських прізвищ / Ю. О. Карпенко // Питання історичної ономастики. – К.: Наук. думка, 1994. – С.182 – 201.
3. Пахомова С. М. Доля українських патронімів на -ич / С. М. Пахомова // Актуальні питання антропоніміки / Від. ред. І. В. Єфименко. – К.: Академперіодика, 2005. – С. 174-186.
4. Скрипник Л. Г. Власні імена людей / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К.: Наук. думка, 1996. – 335 с.
5. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / І. Д. Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
6. Чучка П. П. Прізвища Закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 703 с.

References

1. Demchuk, M. O. (1988), *Autochthonous Slavic personal names in their own home Ukrainian XIV-XVII centuries* [Slov'ianski avtokhtonni osobovi vlasni imena v pobuti ukrainsiv XIV-XVII st.], Science. opinion, Kiev, 119 p.
2. Karpenko, Y. O. (1994), *Registers Cossack Army and the problem of the rise of Ukrainian families* // Questions of historical onomastics [Reiestry Viiska Zaporozkoho i problema postannia ukrainskykh prizvyshch // Pytannia istorychnoi onomastyky], Science. opinion, Kiev, pp.182 – 201.
3. Pakhomova, S. M. (2005), *The fate of Ukrainian patronimiv on -ych* // *Current Issues anthroponimics* / from. Ed. I. V. Efimenko [Dolia ukrainskykh patronimiv na -ych // Aktualni pytannia antroponimiky / Vid. red. I. V. Yefymenko], Academperiodica, Kiev, pp. 174-186.
4. Skrypnyk, L.G, Dzyatkivska, N. P (1996), *Proper names of people* [Vlasni imena liudei], Science. opinion, Kiev, 335 p.

5. Farion, I. D. (2001), *Surname Ukrainian Carpathian names of Lviv late eighteenth - early nineteenth century (with etymological dictionary)* [Ukrainski prizvyshchevi nazvy Prykarpatskoi Lvivshchyny naprykintsi KhVIII – pochatku KhIKh stolittia (z etymolohichnym slovnykom)], Chronicle, Lviv, 371 p.

6. Chuchka, P. P. (2005), *Transcarpathian Ukrainian surnames: Historical and etymological dictionary* [Prizvyshcha Zakarpatskykh ukraintziv: Istoryko-etymolohichni slovnyk], World, Lviv, 703 p.

Ю. Б. Бабий,

*Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского,
кафедра общей и прикладной лингвистики*

ДЕРИВАЦИОННАЯ СПЕЦИФИКА УКРАИНСКИХ ФАМИЛИЙ С ПОСЕССИВНЫМ ФОРМАНТОМ

В статье проанализированы структурно-словообразовательные особенности украинских фамилий с посессивными суффиксами, формирующие средненадднепрянский ономастикон. Определены сочетательные возможности формантов в пределах антропонимных единиц исследуемого региона, обьяснена их производительность.

Ключевые слова: антропоним, ономастикон, посессивный формант, словообразовательный тип, словообразовательная специфика.

Y. B. Babiy,

*Mykolaiv National V.O. Sukhomlinsky University,
General and Applied Linguistics Department*

SPECIFICITY DERIVATIVE UKRAINIAN NAME WITH POSSESSIVE FORMANTS

Among various linguistic material a ponderable place occupies onimiya, that is part of lexical composition of any language. The antroponimni names the study of which engulfs greater part of onomastichnikh researches come into the special notice of research workers in the wide tipologichniy paradigm of onimnikh classes above all things. Due to approach of the systems Ukrainian antroponimika engulfs the various aspects of study of onimnikh units: istoriko-genetichniy, lexicographic, etymologic, derivaciyno-morfonologichniy and others like that. The study relies substantially upon the structural word-building peculiarities in Middle Naddnieprianshchyna, defines most typical word-building surname types within morphological patterns of formation and specifies. The article devoted to detailed analysis of structural and word building features Ukrainian families with possessive suffixes that represent the average Dnieper Onomasticon. Determined spoluchualni opportunities formants antroponimnyh units within the studied region, due to their performance.

Key words: antroponim, onomasticon, possessive formants, derivational specificity, word – building type.